

روش‌های تدریس در برنامه درسی حوزه علمیه

تاریخ دریافت: ۱۳۹۶/۰۶/۲۲

تاریخ پذیرش و انتشار: ۱۳۹۷/۰۳/۱۷

مصطفی رفسنجانی مقدم^۱

مقدمه

«تدریس» در لغت یعنی القاء درس (معین، ۱۳۶۳: ذیل واژه درس) یا به معنای آموختن و تعلیم قسمتی از کتاب (دهخدا، ۱۳۷۷: ذیل واژه درس). در اصطلاح «تدریس» نوعی تعامل یا رفتار متقابل بین معلم از یک طرف و فراگیر از طرف دیگر، بر اساس طراحی منظم و هدفدار، جهت ایجاد تغییر در رفتار شاگرد است (خنیفیر، ۱۳۸۲: ۷۳). به عبارتی، تدریس راهنمایی علم آموز است برای انجام تفکری که اطلاعات لازم برای رفع یک نیاز را کشف کند و به عمل تبدیل کند (واسطی، ۱۳۹۲: ۱۵۵) و «روش» نیز یک خط مشی معقول و منظم برای رسیدن به یک هدف معین است (همان: ۲۰۶). روش تدریس و آموزش در امر یادگیری از اهمیت خاصی برخوردار است و نیل به اهداف آموزشی به وسیله روش‌های آموزشی تحقق می‌یابد. حوزه علمیه، غنی‌ترین و با سابقه‌ترین مرکز آموزشی سرزمین‌های اسلامی است (رضایی اصفهانی، ۱۳۷۵: ۲۸۹). در نظام آموزشی حوزه‌های علمیه، به اقتضای موضوع بحث، روش‌های خاصی معمول بوده است و در حال حاضر نیز برخی از آن‌ها با اندک تغییرهایی ادامه دارد (درزانی، ۱۳۷۶: ۱۳۲). آموزش و تربیت نیروهای انسانی، از نخستین روزهای زندگی بشر در روی زمین وجود داشته است (خنیفیر، ۱۳۸۲: ۲۴). آیه «و خداوند همه اسامی را به آدم تعلیم داد» (بقره: ۳۱) ناظر بر همین مطلب است و یکی از فلسفه‌های بعثت پیامبران بوده است؛ لذا از همان هنگام که پیامبر (ص) به رسالت برگزیده شد، آموزش و تربیت به عنوان یکی از فلسفه‌های بعثت ایشان معرفی گردید: «او کسی است که در میان جمعیت درس نخوانده رسولی از خودشان برانگیخت تا آیتش را بر آنها بخواند و آنها را پاکیزه کند و کتاب و حکمت بیاموزد، هر چند پیش از آن در گمراهی آشکاری بودند» (جمعه: ۲). می‌توان اذعان کرد که شیوه آموزش امام صادق (ع) و امام باقر (ع) الگوی حوزه‌های علمیه شیعه است (علم الهدی، ۱۳۷۸: ۱۸). شهید مطهری درباره ویژگی بارز روش آموزشی حوزه می‌نویسد: «امتیاز روش تحصیلی طلاب نسبت به سایر روش‌ها همین است که طلاب درس را که از استاد فرا می‌گیرند، دقیقاً مطالعه می‌کنند و سپس مباحثه می‌کنند و می‌نویسند و در همان حال دروس دیگر را تدریس می‌کنند» (مطهری، ۱۳۶۸: ۲۸۶). معمولاً وقتی از شیوه‌های تدریس بحث می‌شود، منظور همان شیوه آموزش است (شریعتمداری، ۱۳۸۵: ۸) و در این نوشتار، شیوه‌های تدریس حوزه‌های علمیه در دو مرحله تحصیلی یعنی: مرحله مقدمات و سطح (که به طور متوسط ده سال به طول می‌انجامد و کتاب محور است) و مرحله درس خارج بررسی می‌گردد. مرحله درس خارج عالی‌ترین دوره دروس حوزوی محسوب می‌شود که با هدف مجتهد شدن طلاب و توان استنباط احکام از منابع اصیل برپا می‌شود (رضایی اصفهانی، ۱۳۷۶: ۲۸؛ مرکز تدوین و نشر متون درسی، ۱۳۸۶: ۸۶). تحصیل تا قبل از درس خارج، متن محور بوده و با رسیدن به درس خارج، موضوع محور می‌شود (عالم زاده نوری، ۱۳۸۷: ۸۹).

شیوه‌های تدریس در درس‌های مقدمات و سطح

دوره مقدماتی و سطح با محوریت متون معین طراحی شده و تألیف شروح متعدد بر کتاب‌های درسی، حاکی از اهتمام حوزه‌ها به متون درسی است. این متون تألیف استادان برجسته حوزه‌ها بوده و غالباً پیچیدگی‌ها و دشواری‌هایی داشته که مدرسان در

هنگام درس تبیین می‌کنند، به گونه‌ای که ورزیدگی استاد را با همین شرح و رفع ابهامات و دشواری‌ها می‌سنجیده‌اند، هم‌چنان که برای سنجش رتبه علمی طلبه نیز توانایی او را در توضیح این متون ملاک قرار می‌دهند (رضایی اصفهانی، ۱۳۷۵: ۵۹). غالب اساتید در این دوره از یک الگوی تدریس پیروی می‌کنند که شش مرحله را در بردارد:

۱. مطالعه قبل از تدریس؛
۲. روخوانی درس با رعایت کامل قواعد ادبیات؛
۳. بیان مطالب درس به صورت دسته بندی شده؛
۴. تطبیق مطالب گفته شده با متن کتاب مورد تدریس؛
۵. بیان مطالبی خارج از کتاب؛
۶. پاسخ گویی به سؤالات شاگردان در سه مرحله (قبل از شروع درس؛ در حین درس؛ بعد از درس) (صافی گلپایگانی، ۱۳۸۸: ۵۴).

شیوه‌های رایج تدریس دروس خارج

روش‌های تدریس خارج را از چند جهت می‌توان تقسیم کرد:

اول: از جهت شکل درس

که خود به چهار سبک، قابل تقسیم می‌باشد:

۱. روش سامرائی یا مکتب سامرا و یا روش شاگرد محوری

این روش درس خارج میرزای شیرازی بزرگ (ره) است که بعداً در کربلا ادامه یافت. در این شیوه میرزای بزرگ، فرعی فقهی را مطرح می‌کرد و تمامی مطالب مربوط به آن را به کمک شاگردان و با بحث‌های طرفینی، مورد بررسی قرار می‌داد (رضایی اصفهانی، ۱۳۷۶: ۷۸). در این سبک شاگردان، محور بحث هستند و استاد سخنران جلسه نیست، بلکه در پایان به جمع بندی نظریات و نتیجه‌گیری می‌پردازد. در این روش شروع درس مشخص بوده؛ اما پایان آن روشن نبود و گاهی تا هفت ساعت ادامه می‌یافت (مجله حوزه، خرداد و تیر - مرداد و شهریور ۱۳۷۱، ش ۵۱ و ۵۰: ۳۸) فعال کردن شاگردان که امروزه مورد توجه روان شناسان تعلیم تربیت است (شریعتمداری، ۱۳۶۳: ۳۳۳) از امتیازات این مکتب است.

۲. روش کلاسیک (استاد محوری)

روش کلاسیک، روش متأخران حوزه نجف و قم است و امروزه متداول‌ترین روش تدریس در حوزه علمیه قم و مشهد و دیگر مراکز حوزوی است. در این سبک، استاد یک مسأله فقهی یا اصولی را مطرح می‌کند و اقوال و دلایل آن را بررسی می‌کند و در پایان نظر خویش را بیان می‌کند. در این شیوه استاد فعال است و مانند یک سخنران عمل می‌کند و شاگردان کمتر فعال هستند (زنجانی، ۱۳۶۶: ۴۰). اداره کلاس درس به صورت منظم و مرتب و نظم در بیان از نقاط قوت این سبک است (رضایی اصفهانی، ۱۳۷۶: ۸۷).

۳. روش دو مرحله‌ای

در این شیوه درس در دو جلسه برگزار می‌شود: در جلسه اول، استاد به صورت روش استاد محوری مطالب را بیان می‌کند و به شاگردان کمتر فرصت سؤال و اشکال داده می‌شود؛ ولی جلسه دوم به صورت شاگرد محوری اداره می‌شود تا افراد کم استعداد یا ضعیف بتوانند کمبود خود را جبران کنند (همان: ۹۴). این شیوه، از جهت کیفیت برگزاری جلسه دوم درس به چند قسم فرعی تقسیم می‌شود که عبارت است از:

الف) روش مرحوم آخوند خراسانی (مجله حوزه، خرداد و تیر - مرداد و شهریور ۱۳۷۱: ۸۹) مرحوم آیت‌الله بروجردی نیز اصرار داشتند تا همین شیوه را در قم پیاده کنند که عملی نشد (همان، فروردین و اردیبهشت ۱۳۷۰: ۲۴۸).

ب) روش مرحوم آیت‌الله سید محمد باقر درچه‌ای (رضایی اصفهانی، ۱۳۷۶: ۹۶).

پ) روش جلسه پرسش و پاسخ همراه با درس روزانه (همان).

ت) روش مرحوم اصفهانی: در این شیوه استاد، درس را چند روز قبل می‌نویسد و متن آن تکثیر می‌شود و در اختیار طلاب قرار می‌گیرد (همان).

ث) استفاده از نوار درسی قبل از درس استاد (همان: ۹۷).

فعال بودن شاگردان در جلسه دوم درس باعث می‌شود تا عمل یادگیری بهتر صورت گیرد، که از امتیازات این سبک است (همان).

۴. روش تحقیق جمعی

این روش گرچه به عنوان روش تدریس به حساب نمی‌آید، لکن به دلیل اشرافیت و نظارت استاد بر کار پژوهشی محققان قابل اشاره می‌باشد. در این روش چند نفر یک موضوع فقهی یا اصولی را انتخاب می‌کنند و مورد مطالعه و بررسی قرار می‌دهند. آن‌گاه در یک جلسه علمی، یافته‌های خود را با دیگران در میان می‌گذارند و به نظریات همدیگر اشکال می‌کنند و یا در مقابل اشکالات دیگران از نظریات خود دفاع می‌کنند و در نهایت هر کس یک نظری را انتخاب می‌کند. این سبک مورد توجه علامه مجلسی و دیگر علما بوده است (مجله حوزه، مهر و آبان ۱۳۷۱: ۱۰). هم‌اکنون این روش در شورای استفتای برخی مراجع مورد عمل واقع می‌شود (هاشمی‌شاهرودی و مؤمن، تابستان ۱۳۷۴: ۲۴۸-۲۳۳). این شیوه، برای افرادی که چند سال درس خارج گذرانده‌اند و کسانی که بیرون از حوزه‌ها مشغول فعالیت هستند بسیار مفید است که آن را می‌توان از امتیازات این سبک نام برد (رضایی اصفهانی، ۱۳۷۶: ۱۰۱).

دوم: از جهت محتوا و کیفیت درس: به سه شکل قابل تقسیم می‌باشد:

الف: چینش و ترتیب درس

که خود به پنج روش تقسیم می‌شود:

۱. روش قدما: تا قبل از مرحوم آیت‌الله بروجردی رسم بر این بود که ابتدا «اصل» در مساله و سپس دلایل آن بیان می‌شد (مدرس هاشمی، آذر و دی ۱۳۷۰: ۳۹).

۲. روش آیت‌الله بروجردی: ایشان ابتدا سیر تاریخی مساله را بررسی می‌کردند و سپس دلایل مساله را مورد نقد و بررسی قرار می‌دادند و اگر دلیلی نبود به سراغ ادله فقهی (اصول عملیه) می‌رفتند (همان).

۳. روش امام خمینی (ره): ایشان ابتدا دلایل مساله را بررسی و سپس اقوال علما را تجزیه و تحلیل می‌کردند. می‌فرمودند: اول ببینیم خودمان از ادله چه می‌فهمیم، آن‌گاه به بررسی نظریات دیگران می‌پرداختند (موسوی اردبیلی، مرداد و شهریور ۱۳۷۰: ۵۰).

۴. روش سه بخشی: استاد ضمن بررسی آرای علمای دیگر و بحث در آن‌ها و بررسی ادله هر کسی، نظر خود را اثبات می‌کند. در برخی از درس‌های حوزه علمیه قم به این ترتیب عمل می‌شود:

اول، ذکر اقوال علما در مساله تا سیمای کلی و عمومی مساله روشن شود؛

دوم، بیان دلایل موافق و مخالف و نقض و ابرام آن‌ها؛

سوم، جمع بندی و نتیجه‌گیری (صافی گلپایگانی، ۱۳۸۸: ۵۴).

۵. روش چهار بخشی: این روش نیز در برخی از درس‌های فعلی حوزه علمیه قم و مشهد مرسوم است که بدین ترتیب عمل می‌شود:

اول، ذکر موضوع مسئله و تقسیم بندی‌های آن؛

دوم، بیان اقوال موافق و مخالف؛

سوم، بیان دلایل از قرآن، روایات، عقل، اجماع و نقد آن‌ها و در صورت لزوم بیان اصل در مساله؛

چهارم، جمع بندی اقوال و دلایل و نتیجه‌گیری (رضایی‌اصفهانی، ۱۳۷۶: ۱۱۱).

ب) رویکردهای متنوع در فقه

در تدریس خارج فقه، رویکردهای متعددی به کار گرفته می‌شود که در اینجا به آن‌ها اشاره می‌شود:

۱. رویکرد فقه الحدیثی (با تأکیدی ویژه به علم حدیث شناسی)

در این رویکرد، سعی می‌شود با بررسی پیشینه تاریخی هر مساله و با توجه خاص به علم رجال و طبقه‌بندی راویان حدیث و برطرف کردن تقطیع احادیث^۱، حکم هر مساله را از احادیث مربوط به آن استخراج کنند (همان).

۲. رویکرد فقه مبتنی بر اصول فقه

در این نگرش، تکیه اصلی بر اصول فقه است و سعی می‌کنند با تکیه بر قواعد اصولی دلایل را بررسی کنند. در این روش، به علم رجال توجهی نمی‌شود (حسن زاده آملی، ۱۳۶۶: ۴۸).

۳. رویکرد فقه مقارنی (فقه تطبیقی بین شیعه و اهل تسنن)

این رویکرد که یادگار شیخ طوسی است، بر استفاده از اقوال عامه و بررسی آن‌ها تکیه می‌شود (رضایی‌اصفهانی، ۱۳۶۷: ۱۱۴).

۴. فقه پویا با رویکرد فقه جواهری (هماهنگ با زمان و مکان)

این نوع نگاه، از دیرباز مورد توجه علمای شیعه بوده است (رضایی، بی تا: ۱۴۵). امام خمینی (ره) این سبک را حیاتی تازه بخشید و فرموده‌اند: «زمان و مکان دو عنصر تعیین کننده در اجتهادند.» (خمینی، ۱۳۶۹: ۹۸).

ج) رویکردهای خاص در اصول فقه

اصول فقه در درس‌های خارج حوزه علمیه با دو رویکرد متفاوت مورد بحث قرار می‌گیرد:

۱. رویکرد فلسفی

بیان مطالب و قواعد اصولی براساس اصطلاحات فلسفی و داخل کردن مباحث فلسفی و حقیقی با مباحث اعتباری و عرفی اصول، از خصوصیات این رویکرد است. این شیوه در زمان شیخ انصاری کم کم پا به عرصه وجود گذاشت، در حوزه نجف به اوج خود رسید و علم اصول به صورت علم نیمه معقول درآمد که در حواشی مرحوم اصفهانی کاملاً ظاهر می‌شود؛ لذا برخی بزرگان بر این شیوه خرده گرفته‌اند که موجب خلط مباحث اصول و فلسفه شده و از عرفی بودن دور کرده است و باعث تورم علم اصول شده است (مجله نورعلم، آبان ۱۳۶۴: ۹۱).

۲. رویکرد عرفی

۱. تقطیع حدیث، یعنی بخش‌بندی حدیث به ابواب و موضوعات درخور و مناسب با محتوای آن، برای احتجاج بهتر، به شرط توجه به حفظ معنای بخش تقطیع شده (مسعودی، ۱۳۸۹: ۹۹)

از آنجا که پیدایش علم اصول برای کمک در فهم و تحلیل مفاهیم قرآن و حدیث است و آن دو بر اساس لغات و اصطلاحات عرف شکل گرفته است، اساس علم اصول مثل عام و خاص، مطلق و مقید و ... مبتنی بر ارتکازات عرفی مردم است. این شیوه از زمان شیخ طوسی تا زمان حاضر ادامه داشته است (مجله حوزه، خرداد و تیر - مرداد و شهریور ۱۳۷۱: ۱۰۲).

سوم: از جهت خصوصیات درس

جهت سومی را نیز برای شیوه‌های تدریس ذکر نموده‌اند که به اعتبار خصوصیات درس می‌باشد و این جهت، از چند منظر قابل بررسی است:

(الف) زمان مطلوب یک دوره اصول؛ (دوره‌های طولانی؛ دوره‌های کوتاه؛ زمان توانمندی استنباط متعلم)

(ب) زمان مطلوب یک دوره فقه و لزوم تخصص در آن؛

(پ) زمان و مکان مطلوب هر جلسه درس؛

(ث) تعداد شاگردان در هر جلسه درس؛

(ت) تعداد جلسات درس در طول سال تحصیلی (رضایی اصفهانی، ۱۳۷۶: ۱۳۹-۱۲۱).

آنچه بیان گردید پیرامون روش‌های تدریس دو علم غالب حوزه‌های علمیه (فقه و اصول) بود. از آنجایی که علوم مختلفی در حوزه‌ها، تدریس می‌گردد و چه بسا مهمترین آن‌ها ادبیات عرب، تفسیر قرآن، فلسفه و کلام می‌باشد، اساتید از همین روش‌هایی که بیان گردید، استفاده می‌نمایند. امروزه برخی از اساتید این دروس را به شیوه کارگاهی و فعال برگزار می‌کنند. به این معنا که کاربرگ‌هایی پیرامون موضوع تدریس، آماده شده که یا به تعداد افراد کلاس یا به تعداد گروه‌های تشکیل شده در کلاس، توزیع شده و همراه با توضیحاتی در مورد بحث تدریس، از طلاب نسبت به موضوع، نظرخواهی می‌شود و بعد از جمع‌آوری نظرات استاد نظریه صحیح را بیان کرده و طلاب نواقص فعالیت کلاسی خود را یافته و اصلاح می‌نمایند. این نکته نیز قابل ذکر است که در روش تدریس درس فلسفه توسط برخی از بزرگان آمده است که علاوه بر سبک رایج تدریس علوم حوزوی، توجه خاصی به فلسفه غرب و نقد مکاتب مختلف آن مورد نظر می‌باشد (۸۳۷ <http://www.mesbahyazdi.ir/node/>).

جمع بندی

بعد از بیان شیوه‌ها و روش‌های تدریس در نظام آموزشی حوزه‌ها، باید این کلام را اضافه نمود که وجه اشتراک تمامی این روش‌ها، (با توجه به مزایا و نواقص هر یک) این است که آموزش در این نظام تأکیدی بر حفظ نداشته؛ بلکه مبتنی بر فهم و درک مساله و موضوع است که جریان آموزش را پایدار و به آن ویژگی‌های منحصر به فردی بخشیده است و موید این مطلب نیز وجود مباحثه یا گفتگوی علمی چند دانش پژوه، پیرامون دروس تدریس شده و الزام به آن در این نظام آموزشی است (غیائی، ۱۳۸۳: ۱۳۶). بالا بردن قدرت هوش و فهم طلاب از طریق دقت در عبارات پیچیده کتاب‌های درسی یکی دیگر از نکات قابل ذکر است که رابطه‌ی مستقیمی با روش تدریس استاد دارد و از نقاط قوت دوره‌های تحصیلی است (رضایی اصفهانی، ۱۳۷۵: ۵۹). نکته پایانی نیز این که حوزه‌های علمیه پس از انقلاب اسلامی تحولاتی بنیادین یافته‌اند و با توجه به روش‌های جدید و متنوع امروزی در قالب‌های مختلف حضوری، غیر حضوری؛ مجازی و غیرمجازی؛ روزانه و غیرروزانه آموزش علاقه‌مندان به علوم دینی را در زمینه‌های مختلف فقهی، علوم قرآنی، علوم حدیثی، علوم اخلاقی، فلسفی، عرفانی، کلامی، رشته‌های گوناگون علوم انسانی با گرایش اسلامی پوشش می‌دهند و از روش‌های تدریس متنوع استفاده می‌کنند.

منابع:

- آقا نوری، حمید (۱۳۹۰). **حوزه و روحانیت در نگاه رهبری** (بیانات مقام معظم رهبری از سال ۱۳۶۸ تا ۱۳۸۸)، چاپ دوم، قم، چاپخانه نینوا، دبیرخانه شورای عالی حوزه‌های علمیه.
- اجلاسیه بررسی نظام آموزشی حوزه (۱۳۷۵). **مجموعه مقالات اجلاسیه بررسی نظام آموزشی حوزه**، چاپ اول، قم، نشر بوستان کتاب قم.
- احمدی، مجتبی (۱۳۸۸). **چشم و چراغ مرجعیت**، چاپ اول، قم، بوستان کتاب قم.
- پیام حوزه (زمستان ۱۳۷۴). **گفتگو با استاد آیه الله سبحانی**، شماره ۸.
- خمینی (امام خمینی)، روح الله (۱۳۶۹). **صحیفه نور**، ۲۱ جلد، چاپ اول، تهران، انتشارات سازمان مدارک فرهنگی انقلاب اسلامی.
- خنیفر، حسین (۱۳۸۱). **نگاهی دوباره به روش‌ها و فنون تدریس**، چاپ اول، قم، نشر بوستان کتاب قم.
- دزانی، کمال (۱۳۷۶). **تاریخ آموزش و پرورش ایران قبل و بعد از اسلام**، چاپ اول، تهران، انتشارات سمت.
- دفتر مقام معظم رهبری (۱۳۷۵). **حوزه و روحانیت در آینه رهنمودهای مقام معظم رهبری**، چاپ اول، قم، نشر سازمان تبلیغات.
- دهخدا، علی اکبر (۱۳۷۷). **لغت نامه**، چاپ دوم، تهران، مؤسسه انتشارات و چاپ دانشگاه تهران.
- رضایی، محمدعلی (۱۳۷۴). **مجموعه آثار کنگره بررسی مبانی فقهی امام خمینی (ره)**، جلد دوم، چاپ اول، تهران، مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی (س).
- رضایی اصفهانی، محمدعلی (۱۳۷۶). **شیوه‌های تحصیل و تدریس در حوزه‌های علمیه**، چاپ اول، قم، مرکز انتشارات دفتر تبلیغات اسلامی.
- شریعتمداری، علی (۱۳۸۵). **آموزش در حوزه و دانشگاه**، چاپ اول، تهران، انتشارات زهد.
- _____ (۱۳۶۳). **روان شناسی تربیتی**، چاپ هفتم، اصفهان، نشر مشعل.
- شعبانی، حسن (۱۳۸۲). **مهارت‌های آموزشی و پرورشی (روشها و فنون تدریس)**، چاپ شانزدهم، تهران، انتشارات سمت.
- صافی گلپایگانی، لطف الله (۱۳۸۸). **سیر حوزه‌های علمی شیعه**، چاپ اول، قم، مرکز نشر و تنظیم آثار حضرت آیه الله صافی گلپایگانی.
- عالم زاده نوری، محمد (۱۳۸۷). **راه و رسم طلبگی**، چاپ اول، قم، انتشارات ولایت.
- عاملی، زین الدین بن علی (شهید ثانی) (۱۳۷۹). **منیة المرید فی آداب المفید و المستفید**، ترجمه محمدباقر حجتی، چاپ ۲۵، تهران، دفتر نشر فرهنگ اسلامی.
- علم الهدی، منصور (۱۳۷۸). **درآمدی بر شناخت حوزه و روحانیت**، چاپ دوم، قم، انتشارات نصاب.
- غیاثی، غلامرضا (۱۳۸۳). **تعلیم و تربیت در اسلام و حوزه‌های علمیه**، چاپ اول، قم، نشر بیان الحق.
- قلی پور، محمد و عجم زبید، علی (۱۳۸۹). **آموزش در حوزه‌های شیعه عصر قاجار**، چاپ اول، مشهد، انتشارات ایران آزاد.
- مجله حوزه (مهر و آبان ۱۳۷۱). **ارزیابی حوزه‌های قدیم و جدید**، شماره ۵۲.
- مجله حوزه (خرداد و تیر - مرداد و شهریور ۱۳۷۱). **روش فقهی مکتب سامراء**، شماره ۵۰ و ۵۱.
- مجله حوزه (فروردین و اردیبهشت ۱۳۷۰). **مبانی و سبک استنباط آیه الله بروجردی**، شماره ۴۳ و ۴۴.
- مجله حوزه (مرداد و شهریور ۱۳۶۶). **مصاحبه با استاد آیه الله حسن زاده آملی / قسمت اول**، شماره ۲۱.
- مجله حوزه (آذر و دی ۱۳۷۰). **مصاحبه با آیه الله سیدحسین مدرس هاشمی**، شماره ۴۷.
- مجله حوزه (خرداد و تیر - مرداد و شهریور ۱۳۷۱). **مصاحبه با آیه الله سید رضی شیرازی**، شماره ۵۰ و ۵۱.
- مجله حوزه (آذر و دی ۱۳۶۶). **مصاحبه با استاد آیه الله سیدعزالدین زنجانی / قسمت اول**، شماره ۲۳.
- مجله حوزه (مرداد و شهریور ۱۳۷۰). **مصاحبه با آیه الله موسوی اردبیلی**، شماره ۴۵.
- مجله حوزه (خرداد و تیر - مرداد و شهریور ۱۳۷۱). **نظام آموزشی مکتب سامراء**، شماره ۵۰ و ۵۱.

مجله فقه اهل بیت علیهم السلام (تابستان ۱۳۷۴). گزارشی از: شورای افتاء مقام معظم رهبری، در مصاحبه با حضرات آیات: هاشمی و مؤمن، سال اول، ش ۲.

مجله نورعلم (آبان ۱۳۶۴). نجوم امت ۹ آیه الله العظمی بروجردی، شماره ۱۲.

مرکز تدوین و نشر متون درسی (متون) (۱۳۸۶). نظام آموزشی حوزه از نگاه عالمان، چاپ اول، قم، نشر دانش حوزه.

مسعودی، عبدالهادی، (۱۳۸۹). آسیب شناخت حدیث، چاپ اول، قم، نشر زائر.

مصباح یزدی، محمدتقی (۱۳۹۰). مباحثی درباره حوزه، چاپ پنجم، قم، نشر مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی (ره).

مطهری، مرتضی (۱۳۶۸). ده گفتار، چاپ پنجم، قم، انتشارات صدرا.

معین، محمد، (۱۳۶۳). فرهنگ فارسی، چاپ ششم، تهران، نشر امیر کبیر.

واسطی، عبدالحمید (۱۳۹۲). راهنمای تدریس، چاپ سوم، مشهد، انتشارات مؤسسه مطالعات راهبردی علوم و معارف اسلام